

HRVATSKO NAKLADNIŠTVO 90-IH GODINA 20. STOLJEĆA¹

CROATIAN PUBLISHING IN THE 90'S OF THE 20TH CENTURY

Ines Hocenski

Odsjek za informacijske znanosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku
ihocenski@ffos.hr

Zoran Velagić

Odsjek za informacijske znanosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku
zvelagic@ffos.hr

UDK / UDK: 655.41“199“(497.5)

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

<https://doi.org/10.30754/vbh.67.1.1155>

Primljeno / Received: 5. 1. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 2. 2. 2024.

Sažetak

Cilj. Cilj je rada istražiti i predstaviti temeljna obilježja hrvatskog nakladništva tijekom 1990-ih godina s posebnim osvrtom na ondašnje državno-političke promjene i ekonomske izazove te ih usporediti s trendovima na razvijenim svjetskim nakladničkim tržištima.

Metodologija. U radu je analizirana dostupna relevantna literatura, dostupna izvorna građa te su provedeni intervjui s nakladnicima i knjižarima aktivnima u to doba. Izvorna građa obuhvaća dokumentaciju Državnog zavoda za statistiku i *Izvjешća o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije pri Državnom uredu za reviziju*.

Rezultati. Usporedba hrvatskog s razvijenim inozemnim nakladničkim tržištima u navedenom razdoblju ukazuje na goleme razlike. Hrvatski nakladnici u to doba prolaze kroz izazove pretvorbe i privatizacije, a globalni nakladnički izazovi 1990-ih, poput digitalizacije poslovanja, padaju u drugi plan. Prema mišljenjima intervjuiranih nakladnika i knjižara, neriješeni problemi iz tog razdoblja (pr. urušavanje knjižarske mreže) uve-

¹ Članak se temelji na istraživanju provedenom za potrebe doktorskog rada „Poslovanje nakladnika u kriznim razdobljima: Hrvatsko nakladništvo od 1990. do 2020.“ pod vodstvom prof. dr. sc. Zorana Velagića. Disertacija je obranjena 18. 9. 2023. na Sveučilištu u Zadru.

like utječu i na današnje nakladničko tržište. Analiza dokumenata i provedenih intervjua usto je ukazala na smanjenje opsega nakladničke djelatnosti i istaknula druge probleme promatranog razdoblja (pr. uvođenje PDV-a na knjigu, pad kupovne moći i sl.).

Ograničenja. Ograničenja proizlaze iz mogućnosti analize izvornih materijala, koji daju tek okvirnu sliku o stanju u ondašnjem hrvatskom nakladništvu.

Vrijednost. Problematika stvaranja hrvatskog nakladništva i knjižarstva slabo je istražena, stoga je rad u mnogim aspektima inovativan nudeći spoznaje koje mogu potaknuti daljnje istraživanje tog problema.

Glavne riječi: nakladništvo; nakladničko tržište; privatizacija; pretvorba; Republika Hrvatska

Abstract

Goal. The aim of this paper is to explore and present fundamental characteristics of Croatian publishing during the 1990s, with emphasis on the state and political changes and economic challenges of that time.

Methodology. In order to depict Croatian publishing during the 1990s, available relevant literature was analyzed, along with accessible primary resources, while interviews were conducted with eight subjects, publishers and booksellers active during that period. Primary resources encompassed official documents from the State Bureau of Statistics and Reports on the conducted audits of transformation and privatization at the State Audit Office.

Results. During 1990s Croatian publishers faced challenges of transformation and privatization, while global publishing challenges of the period, such as digitalization of business, took a back seat. According to opinions expressed by interviewed publishers and booksellers, unresolved issues from that period (e.g. the collapse of the bookstore network) greatly influenced today's publishing market. Document analysis and conducted interviews also indicated a reduction in the scope of publishing activities and highlighted other issues of that observed period (e.g. introduction of VAT on books, decrease in purchasing power, etc.).

Limitations. As analyzed materials give only a rough picture of the state of Croatian publishing at the time, research conclusions should not be generalized.

Value. The issues concerning the establishment of Croatian publishing and bookselling are poorly researched, hence this work is innovative in many aspects and provides insights that can stimulate further research.

Keywords Republic of Croatia; publishing; publishing market; 1990s; privatization; transformation

1. UVOD

Literatura o nakladništvu redovito ističe njegovu dvojaku ulogu – gospodarsku i kulturnu. Nakladništvo posluje i prihodi kao i svaki drugi poslovni subjekt, a kroz poslovanje doprinosi očuvanju kulturnih baština te promiče pismenost i kulturu čitanja (usp. Phillips, 2019: 149-151). Nakladnički se sektor stoga smatra važnim dijelom kulturnih industrija koji usto ima još jedno distinktivno obilježje – među kulturnim je industrijama uvijek prednjačio pri prihvaćanju promjena i implementaciji novih tehnologija (Bhaskar and Phillips, 2019: 1; Velagić, 2020: 44-47).

Pitanja međudnosa nakladništva i novih tehnologija, kao i implementacije potonjih u nakladničko poslovanje, barem na globalnoj razini, obilježila su diskurs nakladničke literature i uvelike su utjecala na poslovne odluke tijekom proteklih 30-ak godina. U nakladničkim studijama vlada suglasje da su 1990-e bile godine disrupcije. Nakladnička disrupcija, koja se odnosi na dubinske promjene kako u nakladničkim procesima tako i u proizvodima opisana je u nekoliko radova Toma Wilsona (2013, 2014). Digitalne su promjene bile toliko duboke i sveprožimajuće da su kod nekolicine autora potaknule uvjerenje da će daljnji razvoj IT-industrije u konačnici dovesti do smrti tiskane knjige (usp. Gomez, 2008). Tvrtka koja je postala svojevrsni simbol digitalne tranzicije jest *Amazon* (pokrenuta u srpnju 1994.), kako zbog razvoja *online* knjižarstva i infrastrukture za razvoj *e*-knjige poput *e*-čitača tako i zbog novih mogućnosti koje je ponudila u samostalnom nakladništvu, te je mnogi autori, poput Michaela Bhaskara (2013), smatraju glavnim dionikom razvoja digitalnog nakladništva i knjižarstva. Amazon ujedno pruža izniman primjer disrupcije u odnosu na poslovanje tzv. tradicionalnih knjižara. Kada je riječ o poslovnim procesima, digitalne su tehnologije utjecale na smanjenje fiksnih troškova proizvodnje, dok su *online* usluge i usluge na zahtjev dovele do veće razine fleksibilnosti i troškovne učinkovitosti (Kovač and Wischenbart, 2019). Promjene u nakladničkom poslovanju prvi je detaljnije opisao John B. Thompson (2005), a njegovi se stavovi mogu ukratko sažeti razlikovanjem „vidljive“ i „skrivena“ revolucije u nakladničkim tvrtkama.

„Intenzivnija implementacija modernih informacijsko-komunikacijskih tehnologija u nakladničke procese počela je sredinom 90-ih godina 20. stoljeća, čime je započela tzv. digitalna revolucija u nakladničkim tvrtkama. (...) Moguće je razlikovati dva njezina vida. Prvi je „vidljiva revolucija“ koja se odnosi na objavljivanje nakladničkog proizvoda i mogućnosti njegove promocije, distribucije i prodaje, a primjer su razvoj elektroničke knjige i mogućnosti njezine distribucije online. Drugi je vid „skrivena revolucija“, koja je vremenski prethodila prvoj, a obuhvaća promjene u organizaciji i upravljanju nakladničkom proizvodnjom.“ (Velagić, 2020: 45–46).

Skrivena, ili bolje rečeno tiha revolucija, promijenila je način upravljanja nakladničkom tvrtkom, gospodarenje sadržajem i radni proces, marketing i prodaju i naposljetku distribuciju nakladničkih proizvoda.

Uz digitalne promjene nakladništvo je tijekom 90-ih godina 20. stoljeća bilo izloženo uznapređovalom procesu konglomeracije. Već od 1960-ih velike nakladničke grupacije ubrzano kupuju manje nakladničke kuće stvarajući sve veće korporacije, isprva ponajprije na američkom i britanskom tržištu, a od 80-ih godina na globalnoj razini (usp. Thompson, 2010: 117–120). Vidljiv je i rast uloge prodajnih lanaca, koji također prolaze proces okrupnjavanja i konglomeracije (cf. Miller, 2007), kao i rast uloge književnih agencija (Thompson, 2010: 74–78). U konačnici je konglomeracija nakladništva i knjiške maloprodaje polarizirala nakladničko tržište na kojem se s jedne strane izdvajaju visokoprofitabilni, multimedijalni i multinacionalni konglomerati (redovite analize poslovanja 50 najvećih nakladničkih grupacija objavljuje austrijski istraživač i konzultant Rüdiger Wischenbart (usp. Wischenbart, 2021), a s druge manji neovisni nakladnici koji djeluju ili na svom lokalnom tržištu, ili se fokusiraju na jedno nakladničko područje.

Opisane promjene koje su 1990-ih zahvatile velika nakladnička tržišta nisu imale odjeka na nakladništvo u Republici Hrvatskoj, gdje je poslovanje ponajprije bilo obilježeno ratnim zbivanjima i državno-političkim i posljedičnim gospodarskim i tržišnim promjenama. Literatura koja govori o stanju u hrvatskom nakladništvu u to doba oskudna je, a uglavnom se ističe neuređenost mladog, tek stvorenog tržišta, pad kupovne moći te strukovna i profesionalna neorganiziranost. Srećko Jelušić ističe upravo potonje.

„Raspadom velikih izdavačkih kuća u društvenom vlasništvu mnogi su se profesionalci osamostalili i, poneseni duhom slobodnog tržišta, osnovali svoje izdavačke kuće. (...) U Hrvatskoj je tako nastalo nekoliko stotina novih izdavačkih tvrtki različitog profila, od kojih je samo nekoliko desetaka objavljivalo više od dvadesetak naslova godišnje, a sjedište im je najvećim dijelom bilo u Zagrebu. Taj nagli zamah osnivanja i rada nakladničkih tvrtki pratili su određeni procesi koji nisu pogodovali njihovom uspješnu poslovanju. Izdvojili bismo dva ključna: profesionalnu neorganiziranost i raspad knjižarske i distribucijske mreže.“ (Jelušić, 2012: 56–57)

Nenad Bartolčić pak smatra da osnivanje novih nakladničkih kuća nije bilo popraćeno odgovarajućim razvojem knjižarske distribucije, što je stvorilo dugoročne probleme koji se, prema njemu, osjećaju i danas. Posebice ističe negativne posljedice uvođenja poreza na dodanu vrijednost na knjige, iako je on do kraja devedesetih ukinut (Bartolčić, 2015).

Publikacija koja daje brojne podatke o hrvatskom nakladništvu jest *Knjiga u fokusu*, koju je objavila hrvatska Zajednica nakladnika i knjižara. U njoj je položaj knjige, kao i svih dionika u lancu knjige, nakon osamostaljenja opisan kao vrlo

loš. Iznesena su mišljenja da je hrvatsko nakladničko tržište neuređeno, da jedva funkcionira i da manji nakladnici i neovisni knjižari propadaju. Usto, promjene u nakladništvu tijekom 1990-ih vezane su isključivo za državno-pravne promjene, tj. za prelazak na ekonomiju slobodnog tržišta, što je pretpostavljalo pretvorbu i privatizaciju gospodarskih subjekata, uključujući i nakladnike (Bartolčić et al. 2013).

Kako je iz dosadašnjeg pregleda literature razvidno, stanje na globalnom nakladničkom tržištu koje je tijekom 1990-ih bilo obilježeno digitalnom disrupcijom i globalnom konglomeracijom posve je neusporedivo sa stanjem u Republici Hrvatskoj. Digitalna tranzicija odgođena je, a konglomeracija se zbog veličine tržišta nije dogodila niti nakon 30-ak godina. Razvojem su u cijelosti dominirali procesi proizašli iz političkih i posljedičnih ekonomskih promjena.

Da bi se potonje bolje shvatilo, da bi se ukazalo na specifičnosti i naposljetku da bi se barem dao nacrt stvaranja hrvatskog nakladničkog tržišta, provedeno je istraživanje koje je u prvom koraku obuhvatilo analizu dostupnih izvora, a u drugom provedbu i analizu polustrukturiranog intervjua u kojem su sudjelovali predstavnici nakladnika i knjižara koji su bili aktivni tijekom 90-ih godina 20. stoljeća. U nastavku teksta prvo je opisan istraživački uzorak i metodologija istraživanja, potom su predstavljeni rezultati samog istraživanja te je naposljetku dat zaključak o stvaranju hrvatskog nakladničkog tržišta tijekom posljednjeg desetljeća 20. stoljeća.

2. ISTRAŽIVAČKI UZORAK, METODOLOGIJA I CILJ ISTRAŽIVANJA

Analizirani izvorni materijali obuhvaćaju dostupne podatke Državnog zavoda za statistiku i *Izvyješća o obavljenoj pretvorbi i privatizaciji pri Državnom uredu za reviziju*. Budući da je riječ o vrlo malo dokumenata, spoznaje proizašle iz njihove analize nadopunjene su provedbom i analizom intervjua sa sudionicima u nakladničkim i knjižarskim procesima tijekom 1990-ih. Intervjui su izvorno provedeni u sklopu istraživanja tijekom rada na doktorskoj disertaciji *Poslovanje nakladnika u kriznim razdobljima: hrvatsko nakladništvo od 1990. do 2020.* (Hocenski, 2023). Za potrebe disertacije provedena je sadržajna analiza intervjua, a u ovom su radu korišteni dijelovi koji se odnose na stanje u nakladništvu i knjižarstvu tijekom 90-ih godina 20. stoljeća. U tom je kontekstu u intervjuu sudjelovalo osam ispitanika.

Državni zavod za statistiku glavni je nositelj, diseminator i koordinator sustava službene statistike Republike Hrvatske. Za potrebe ovog istraživanja analizirana je zaposlenost u Republici Hrvatskoj kao i indeks kretanja broja zaposlenih u pravnim osobama prema Nacionalnoj klasifikaciji djelatnosti. Podataka koji se odnose na razdoblje 90-ih godina 20. stoljeća nema na mrežnim stranicama Dr-

žavnog zavoda za statistiku, ali su dostupni u fizičkom obliku u čitaonici zavoda, kao *Statistička izvješća* koja su izlazila tijekom 1990-ih godina.

Nakon proglašenja neovisnosti, Republika Hrvatska prolazila je procese pretvorbe i privatizacije s ciljem tržišne tranzicije i promjene vlasništva. Pretvorba je vezana za promjenu pravnog statusa društvenih poduzeća u trgovačka društva, dok je privatizacija proces transformacije državnog u privatno vlasništvo (Gregurek, 2001). Od ukupno 1566 trgovačkih društava, 86,57 % postalo je dioničko društvo, dok je 13,43 % postalo društvo s ograničenom odgovornošću. Od navedenog ukupnog broja trgovačkih društava, samo je 15,49 % ostvarilo ciljeve razvojnog programa, dok većina (64,01 %) nije ostvarila ciljeve zadane programima pretvorbe i privatizacije (Drmić i Dujmić, 2014). Za potrebe ovog istraživanja detaljno je analizirano osam dostupnih *Izveštaja o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije* u Republici Hrvatskoj koje je izdao *Državni ured za reviziju*, koja se odnose na tvrtke koje su se bavile nakladništvom bilo kao temeljnom ili kao sporednom djelatnošću.

Rezultati navedenih analiza prošireni spoznajama iz sadržajne analize provedenih intervjua omogućuju sigurnije zaključke o razvoju nakladničkog tržišta tijekom prvih 10-ak godina hrvatske neovisnosti. Ti zaključci omogućuju usporedbu s trendovima na razvijenim svjetskim nakladničkim tržištima i izdvajanje temeljnih obilježja hrvatskog nakladništva tijekom 1990-ih, što su temeljni ciljevi ovoga rada.

2.1. Rezultati istraživanja statističkih izvješća i izvještaja o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije

U ovom je poglavlju dana analiza *Statističkih izvješća* Državnog zavoda za statistiku i dostupnih *Izvešća o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije* nakladničkih i knjižarskih poduzeća.² *Statistička izvješća* daju uvid u godišnje prosjeke ukupno zaposlenih te indekse broja zaposlenih u poslovnim subjektima po područjima djelatnosti, a osam *Izvešća o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije* odnose se na Društveno poduzeće August Šenoa, Gradsku tiskaru Osijek, Izdavačko poduzeće Informator, Društveno poduzeće Mladost, Društveno poduzeće Muzička naklada, Društveno poduzeće Školska knjiga, Društveno poduzeće Vjesnik te Društveno poduzeće Zavod za školsku opremu.

Podaci iz *Statističkih izvješća* za razdoblje devedesetih godina preuzimani su iz publikacije *Dokumentacija 1006; Zaposlenost i plaće* izdanog 1996. godine u Zagrebu. Isti daje podatke o ukupnoj zaposlenosti i ponaosob o zaposlenosti žena u Republici Hrvatskoj u poslovnim subjektima, obrtima i slobodnim profesijama

² Sva analizirana izvješća dostupna su na poveznici <https://www.revizija.hr/revizije-pretvorbe-i-privatizacije/786> (pristupljeno 27. studenog 2023.)

kao i o strukturi zaposlenost prema *Nacionalnoj klasifikaciji djelatnosti (NKD)*. Nakon proglašenja neovisnosti Republike Hrvatske nakladnički se sektor u *Nacionalnoj klasifikaciji djelatnosti* nalazio u razredu *Obrazovanje i kultura*, podrazredu *Kultura, umjetnost i informacije*. Godine 1996., iz nerazumljivih razloga, nakladnički je sektor prebačen u razred *D – Prerađivačka industrija*, podrazred *D22 – Izdavačka i tiskarska djelatnost te umnažanje snimljenih zapisa*. Takvom se promjenom razreda i smještanjem nakladništva u isti podrazred s proizvodnim djelatnostima kakve su tisak (gdje su, primjerice, bile i tvrtke koje proizvode kartonsku ambalažu) i *umnažanje snimljenih zapisa* gubi mogućnost komparacije s podacima rađenim prema prijašnjoj strukturi *NKD*-a. Stoga podaci o zaposlenosti nakon 1996. godine nisu uzeti u obzir.

Tablica 1. Zaposlenost u Republici Hrvatskoj i nakladničkom sektoru 1990. – 1996.

GODINA:	ZAPOSLENOST U HRVATSKOJ (ŽENE)	OBRAZOVANJE I KULTURA	KULTURA, UMJETNOST I INFORMACIJE
1990.	1571666 (677934)	98860	21874
1991.	1443535 (621149)	94040	19835
1992.	1282901 (563230)	87993	17547
1993.	1238854 (552612)	88922	16858
1994.	1210691 (545941)	89375	16251
1995.	1195466 (541796)	88786	16459
1996.	1195118 (542871)	89383	18204

Iz analiziranih je podataka vidljivo da je najveća zaposlenost u Republici Hrvatskoj bila 1990. godine. Tijekom sedmogodišnjeg razdoblja vidljiv je pad zaposlenosti na razini cijele države, ali i u razredu *Obrazovanje i kultura* i u podrazredu *Kultura, umjetnost i informacije*. U 1996. godini vidljiv je pozitivan pomak zaposlenosti u podrazredu *Kultura, umjetnost i informacije* u odnosu na 1995. godinu, iako se brojke ne vraćaju na početno stanje.

Iako podaci koji bi se izravno odnosili na nakladnički sektor ne postoje, pad zaposlenosti kako na razini države tako i na razini relevantnog razreda i do 1996. godine podrazreda upućuje na zaključke o padu zaposlenosti i smanjenju opsega nakladničkog poslovanja.

Takav zaključak potvrđuje i daljnja analiza dostupnih *Izvjешća o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije*. Osam analiziranih izvješća usto uvelike svjedoči

o utjecaju društveno-političkih i gospodarskih promjena na stanje u nakladništvu tijekom devedesetih godina, te u analizi nisu dani samo podaci o tijeku i rezultatima pretvorbe i privatizacije nego i opći podaci o samim tvrtkama.

Tablica 2. Analiza izvješća o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije – August Šenoa, Zagreb

August Šenoa, Zagreb	
Trajanje revizije	30. listopada 2003. do 15. siječnja 2004.
Podaci o društvenom poduzeću	Društveno poduzeće August Šenoa d. o. o. nastalo je krajem 1989. godine promjenama u organiziranju radne organizacije Zadruga štampa. Osnovna djelatnost poduzeća bila je izdavačka i grafička djelatnost te trgovina na veliko i malo knjigama, uredskim materijalom i priborom. Prema financijskim izvještajima iz 1991. godine poduzeće je bilo prezaduženo jer su obveze bile veće od imovine. Krajem 1991. godine imali su 96 zaposlenika.
Odluka o pretvorbi	Radnički savjet poduzeća 1992. godine donio je odluku o pretvorbi društvenog poduzeća u dioničko društvo. Procijenjena vrijednost poduzeća iznosila je 12 650 000 HRD ³ , a temeljni kapital društva podijeljen je na 460 dionica.
Program pretvorbe	Programom pretvorbe iz 1992. godine uređen je postupak upisa i uplate dionica, osobe koje su ovlaštene upisati dionice, ostvarivanje prava prvenstva upisa, pravo na popust, održavanje osnivačke skupštine te druga prava i obveze. Zaposleni i ranije zaposleni mogli su upisati dionice nominalne vrijednosti do 20 000 DEM ⁴ , ostatak od 335 dionica prenosi se Hrvatskom fondu za razvoj, Fondu radnika i Fondu poljoprivrednika. Poduzeće je u suradnji s poduzećem Mentorex d. o. o. sudjelovalo u izradi razvojnog programa.
Ocjena pretvorbe i privatizacije	Ciljevi razvojnog programa nisu ostvareni te nakon okončanja pretvorbe od 1994. do 2000. godine društvo nije uspješno poslovalo. Od 1995. do 2000. godine društvo je poslovalo s gubitkom, smanjene su bile poslovne aktivnosti, porasla je zaduženost Društva, nisu ostvareni ciljevi privatizacije, te je u siječnju 2003. godine okončan stečajni postupak likvidacijom Društva.

³ HRD – Hrvatski dinar. Korišten je od 1991. do 1994. godine kada ga u hrvatskom platnom sustavu zamjenjuje kuna u omjeru 1000 HRD = 1 HRK.

⁴ DEM – Deutsche Mark (Njemačka marka). Njemačka valuta koja se koristila od 1949. do 2001. godine kada ju zamjenjuje Euro u okvirnom omjeru 1 EUR = 2 DM.

Tablica 3. Analiza izvješća o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije – Gradska tiskara, Osijek

Gradska tiskara Osijek, Osijek	
Trajanje revizije	19. rujna 2003. do 8. siječnja 2003.
Podaci o društvenom poduzeću	Gradska tiskara Osijek, grafičko nakladničko, proizvodno, prometno poduzeće s potpunom odgovornošću registrirano je 1993. godine. Pravni prednik bilo je poduzeće Štampa, nastalo 1947. godine. Osnovna djelatnost poduzeća bila je obavljanje izdavačke, nakladničke i proizvodne djelatnosti te trgovine na veliko i malo. Imali su 108 zaposlenih koji su radili u sektoru proizvodnje koji je imao nekoliko odjela kao što su cinkografija, priprema i slagara, strojara, knjigovežnica i mehanička radionica te sektor stručnih službi.
Odluka o pretvorbi	Tijekom 1993. godine donosi se odluka o pretvorbi poduzeća u dioničko društvo. Procijenjena vrijednost poduzeća iznosila je 1 308 462 DEM.
Program pretvorbe	Programom pretvorbe utvrđeni su načini pretvorbe, uvjeti za stjecanje dionica i popuste, nominalne vrijednosti dionica. Poduzeće se pretvara u dioničko društvo prodajom dionica zaposlenima i ranije zaposlenima. Razvojnim programom, tj. planom razvoja i modernizacije poduzeća predviđena je nabava stroja za skeniranje, Heidelberg dvobojnog <i>offset</i> stroja i strojeva za tiskanje etiketa iz rola.
Ocjena pretvorbe i privatizacije	Broj zaposlenih smanjio se na 70 zaposlenih zbog većinskih sporazumnih prekida radnog odnosa, odlaska u mirovinu i sl. Razvojnim programom ostvareni su ciljevi vezani za investiranje i povećanje plasmana za 52,26 %.

Tablica 4. Analiza izvješća o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije – Informator, Zagreb

Informator, Zagreb	
Trajanje revizije	27. kolovoza 2003. do 16. prosinca 2003.
Podaci o društvenom poduzeću	Izdavačko poduzeće Informator s potpunom odgovornošću nastalo je izdvajanjem osnovne organizacije udruženog rada Novinsko-izdavačka kuća iz sustava tadašnje radne organizacije za novinsko-izdavačku, birotehničku i grafičku djelatnost Informator. Djelatnost poduzeća bila je nakladnička djelatnost, prodaja vlastitih i preuzetih izdanja, školskog i uredskog pribora, materijala, opreme i namještaja, nastavnih, birotehničkih i mehanografskih sredstava, proizvodnja i dorada uredskog materijala, opreme i pribora, konzultantske usluge, usluge reklame i propagande, uvoz i izvoz knjiga, papira, uredskog materijala i opreme, reklame i propagande te uvoz repromaterijala. U vrijeme pretvorbe imali su sedam prodajnih centara – knjižara sa skladišnim prostorom (pet u Hrvatskoj i dvije u Federaciji Bosne i Hercegovine). Tijekom 1991. godine u poduzeću je bilo 287 zaposlenika.
Odluka o pretvorbi	Tijekom 1992. godine donosi se odluka o pretvorbi društvenog poduzeća u dioničko društvo. Tadašnja procjena poduzeća iznosila je 216 410 000 HRD, a temeljni kapital podijeljen je na 29 505 dionica. U razvojnom programu iz 1992. godine predviđeni su novi razvoji i perspektiva poslovanja za postojeće djelatnosti te širenje prodajne mreže.
Program pretvorbe	Program pretvorbe donesen je u lipnju 1992. godine te su njime određene pojedinosti vezane za način plaćanja dionica, rok sazivanja i rad osnivačke skupštine.
Ocjena pretvorbe i privatizacije	Ciljevi planirani razvojnim programom nisu ostvareni. Zabilježen je pad obujma poslovanja te je broj zaposlenih smanjen iznad planiranog. Previđeno proširenje prodajne mreže nije ostvareno. Također, zbog nemogućnosti podmirenja obveza prema vjerovnicima, prodane su i nekretnine koje su bile u vlasništvu Informatora.

Tablica 5. Analiza izvješća o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije – Mladost, Zagreb

Mladost, Zagreb	
Trajanje revizije	9. srpnja 2000. do 25. veljače 2001.
Podaci o društvenom poduzeću	Poduzeće je obavljalo izdavačku djelatnost, djelatnost trgovine na veliko i malo, uvoz i izvoz neprehrambenih proizvoda, usluge posredovanja i zastupanja u vanjskotrgovinskom prometu. Tijekom 1992. godine imali su 1356 zaposlenih. Poslovanje su obavljali u pet sektora: Sektor za proizvodnju, Sektor za unutarnju trgovinu, Sektor za vanjsku trgovinu, Financijski sektor i Sektor zajedničkih poslova.
Odluka o pretvorbi	Upravni odbor tijekom 1992. godine donosi odluku o pretvorbi, pri čemu se poduzeće pretvara u dioničko društvo prodajom dijela poduzeća (upisom i otkupom dionica) i prijenosom dionica Hrvatskom fondu za razvoj, Republičkom fondu mirovinskog i invalidskog osiguranja radnika Hrvatske i Republičkom fondu mirovinskog i invalidskog osiguranja individualnih poljoprivrednika Hrvatske. Procijenjena tržišna vrijednost poduzeća iznosila je 450 771 000 HRD, a temeljni kapital podijelio se na 81 958 dionica nominalne vrijednosti 100 DEM.
Program pretvorbe	Programom pretvorbe utvrđeno je da pravo prvenstva upisa i kupnje dionica uz pravo na popust i obročnu uplatu imaju zaposleni i ranije zaposleni. Prvotni program pretvorbe promijenjen je <i>Odlukom o izmjeni i dopuni</i> , ali iz dokumentacije nije vidljivo zašto je on mijenjan.
Ocjena pretvorbe i privatizacije	Postupak pretvorbe i privatizacije nije u potpunosti obavljen u skladu s programom pretvorbe. Razvojnim programom nije predviđena dokapitalizacija te ne sadrži analitičko dokumentacijsku osnovu za donošenje odluka razvojnog karaktera, nedostaju i financijski aspekti programa. Broj zaposlenih smanjen je na 3 djelatnika, a porast obveza postao je veći od imovine te je otvoren stečajni postupak.

Tablica 6. Analiza izvješća o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije – Muzička naklada, Zagreb

Muzička naklada, Zagreb	
Trajanje revizije	20. kolovoza 2003. do 15. prosinca 2003.
Podaci o društvenom poduzeću	Poduzeće je osnovano 1951. godine te je bilo organizirano u tri radne jedinice: jedinica zajedničke službe, komercijalna jedinica u okviru koje je veleprodaja, maloprodaja, servis i štamparija te proizvodna jedinica s tehničkom pripremom proizvodnje i četiri odjela. Osnovne djelatnosti poduzeća bile su trgovina na malo i veliko glazbenih instrumenata, pribora i muzikalija i sl., tiskanje muzikalija, obrazaca i drugog uredskog pribora, popravci i održavanje glazbenih instrumenata, izvoz i uvoz žičanih glazbala, nota, knjiga te aparata za snimanje zvuka. Tijekom 1991. godine bilo je 97 zaposlenika, a ukupni prihodi za 1991. godinu iznosili su 51 436 000 HRD.
Odluka o pretvorbi	Odluku o pretvorbi donosi upravni odbor 1992. godine. Poduzeće se pretvara u dioničko društvo prodajom dionica i prijenosom dionica fondovima. Temeljni kapital procijenjen je na 97 446 000 HRD te je podijeljen na 1772 dionice nominalne vrijednosti 55 000 HRD.
Program pretvorbe	Programom pretvorbe iz 1992. godine navedena je procijenjena vrijednost poduzeća te nominalna vrijednost dionica. Prvenstvo pri kupnji dionica imali su zaposleni i ranije zaposleni.
Ocjena pretvorbe i privatizacije	Postupak pretvorbe obavljen je u skladu s odredbama <i>Zakona</i> , dok postupci privatizacije nisu obavljani u potpunosti u skladu sa zakonskim odredbama. U razvojnom programu nije navedeno tko ga je sastavio, kada je donesen te razdoblje na koje se odnosi. Ciljevi planirani razvojnim programom nisu ostvareni. Nije bilo ulaganja u opremu niti u dugotrajnu imovinu, prodane su sve nekretnine uključene u procijenjenu vrijednost. Nakon pretvorbe poslovali su s gubitkom, prestali proizvoditi te su smanjili vrijednost dugotrajne imovine kao i broj zaposlenih s 97 na 6.

Tablica 7. Analiza izvješća o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije – Školska knjiga, Zagreb

Školska knjiga, Zagreb	
Trajanje revizije	6. lipnja 2003. do 18. rujna 2003.
Podaci o društvenom poduzeću	Djelatnost poduzeća bila je izdavanje školskih udžbenika i priručnika, didaktičkih sredstava, izdavanje stručne i znanstvene literature, rječnika i enciklopedija te mnoge druge. Krajem 1991. godine poduzeće je imalo 312 zaposlenika, a organi upravljanja bili su radnički savjet i direktor. U bilanci stanja 1991. godine, iskazana vrijednost aktive i pasive iznosila je 569 122 000 HRD.
Odluka o pretvorbi	Radnički savjet 1992. donosi odluku o pretvorbi društvenog poduzeća u dioničko društvo. Procijenjena vrijednost društva iznosila je 1 384 025 101 HRD te je temeljni kapital podijeljen na 18 298 dionica vrijednosti 500 DEM. Predviđeno je bilo ponuditi dionice na kupnju javnom objavom u dva kruga. Stanovi na koje je poduzeće imalo pravo raspolaganja uključeni su u procijenjenu vrijednost poduzeća. Razvojni program poduzeća izrađen je za razdoblje 1992. do 1996. godine te sadrži analizu razvojnih mogućnosti i sposobnosti poduzeća, analizu tržišta, tehničko-tehnološke razvojne mogućnosti, organizacijska i lokacijska razvojna rješenja, rješenja za zaštitu čovjekove okoline, financijske aspekte programa te ocjenu izvodljivosti. Program ne sadrži imena stručnih osoba koje su sudjelovale u njegovoj izradi. U to vrijeme poduzeće je imalo četiri knjižare u Zagrebu, skladište na Žitnjaku te obrazovno-računalni centar i zgradu uprave.
Program pretvorbe	Programom pretvorbe predviđena su dva kruga upisa dionica. Pravo upisa i kupnje dionica u prvom krugu imali su zaposleni, ranije zaposleni, zaposleni u pravnim osobama koji rade sredstvima u državnom vlasništvu i u pravnim osobama u državnom vlasništvu te zaposleni u organima državne vlasti. U drugom krugu upisa predviđeno je zaposlenima i ranije zaposlenima ponuditi na upis i prodaju neupisane dionice iz prvog kruga. Neprodate dionice do iznosa temeljnog kapitala prenose se fondovima.
Ocjena pretvorbe i privatizacije	Postupak pretvorbe obavljen je u skladu s odredbama <i>Zakona</i> kao i postupci privatizacije. U razdoblju praćenom Razvojnim programom društvo je poslovalo s dobitkom. Ne navodi se višak zaposlenika, već planirani broj smanjenja zaposlenih. Iz navedenog je zaključeno da su ispunjeni ciljevi privatizacije.

Tablica 8. Analiza izvješća o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije – Vjesnik, Zagreb

Vjesnik, Zagreb	
Trajanje revizije	21. kolovoza 2003. do 10. studenoga 2003.
Podaci o društvenom poduzeću	Poduzeće je uz još 11 poduzeća osnovala Novinsko izdavačka, štamparska i prodajna radna organizacija Vjesnik n. sol. o. Nekretnine i druga imovina podijeljeni su na temelju diobene bilance i sporazuma potpisanog tijekom pretvorbe 1991. godine između 12 poduzeća. Registrirano je za izdavanje i organizaciju proizvodnje dnevnog lista <i>Vjesnik</i> te prikupljanje, obradu i plasman informacija, trgovinu na malo i veliko, tiskarske, uredske i komunikacijske tehnike, poslovne i informativne usluge u privredi i grafičku djelatnost. Krajem 1990-ih imali su 169 zaposlenika te su ukupni prihodi bili 160 634 000 din.
Odluka o pretvorbi	Odluku o pretvorbi u dioničko društvo donio je upravni odbor 1991. godine. Utvrđena je vrijednost poduzeća 4 521 000 DEM. Temeljni kapital podijelio se na 35 080 dionica nominalne vrijednosti 100 DEM. U razvojnom programu navodi se da poduzeće već nekoliko desetljeća posluje s gubicima, ali se procjenjuje da postoje objektivni uvjeti za pozitivno poslovanje i razvoj osnovne djelatnosti – izdavanje matičnog lista <i>Vjesnik</i> .
Program pretvorbe	Programom pretvorbe 1991. godine utvrđen je model pretvorbe, način upisa i uplate dionica, vrste dionica, osobe koje su ovlaštene upisati dionice, ostvarivanje prava prvenstva i prava popusta kod stjecanja dionica, rok održavanja skupštine i drugo.
Ocjena pretvorbe i privatizacije	Postupak pretvorbe nije u potpunosti obavljen u skladu s odredbama <i>Zakona</i> te je utvrđeno umanjene vrijednosti poduzeća zbog pogrešne primjene tečaja te zbog umanjivanja vrijednosti nekretnina. Postupci privatizacije obavljeni su u skladu sa zakonskim odredbama. Razvojni program ne sadrži konkretne pravce razvoja i financijske aspekte poslovanja pa tako nije bilo moguće dati ocjenu realizacije razvojnog programa. Nakon pretvorbe u svim godinama poslovalo se s gubicima koji su pretvoreni u dionice, a dio duga otpisan je. S obzirom na to da su od pretvorbe do spajanja s društvom Hrvatska tiskara d. d. (1999.), prihodi smanjeni, a poslovalo se s gubicima te je tako zaduženost povećana – ciljevi privatizacije nisu ostvareni.

Tablica 9. Analiza izvješća o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije – Zavod za školsku opremu, Zagreb

Zavod za školsku opremu, Zagreb	
Trajanje revizije	8. rujna 2003. do 22. siječnja 2004.
Podaci o društvenom poduzeću	Poduzeće je obavljalo djelatnost proizvodnje finalnih i raznovrsnih proizvoda od drveta i metaloprerađivačku djelatnost, posebno za potrebe škola, fakulteta i dječjih ustanova, trgovinu na veliko i malo te poslovne usluge. Tijekom 1991. godine imali su 92 zaposlena. Prema bilanci uspjeha za 1991. godinu, poduzeće je imalo iskazanu dobit u iznosu od 1 448 000 HRD.
Odluka o pretvorbi	Radnički savjet 1992. godine donio je odluku o pretvorbi u dioničko društvo prodajom dionica. Procijenjena vrijednost poduzeća bila je 1 697 745 DEM. Razvojni program sadrži opis stanja od 1989. do 1991. godine bez financijskih pokazatelja. Programom nisu planirani prihodi, dobit te drugi pokazatelji financijskog aspekta poslovanja.
Program pretvorbe	Programom pretvorbe utvrđeni su ciljevi pretvorbe, model pretvorbe, pojedinosti o uvjetima stjecanja dionica, nominalna vrijednost dionica i pojedinosti o načinu pretvorbe. Previđena je pretvorba putem prodaje idealnog dijela poduzeća zaposlenima i osobama s pravom na popust, utvrđen je najviši iznos koji zaposlenici mogu kupiti, a nakon isteka roka za upis dionica s popustom, neupisane dionice prenesene su Hrvatskom fondu za razvoj i mirovinskim fondovima.
Ocjena pretvorbe i privatizacije	Postupak pretvorbe društvenog poduzeća nije obavljen u potpunosti u skladu s odredbama <i>Zakona</i> te je revizijom utvrđeno da je procijenjena vrijednost građevinskih zemljišta kao i njihova renta, obračunata na neto površinu objekta, a trebalo ih je računati na bruto površinu. Kao i postupci pretvorbe tako ni postupci privatizacije nisu obavljeni u skladu s odredbama <i>Zakona</i> . Poduzeće je godinama poslovalo u gubitku te je visoka stopa zaduženosti dovela do nelikvidnosti, blokade žiro-računa te gubitka nekretnina koje su bile pod hipotekama. Dio financijskih dokumenata nedostaje. Poduzeće je u stečaju, imovina je prodana ili ovršena, a broj zaposlenih smanjen je na dva.

Iz osam analiziranih izvještaja vidljivo je da su samo dva poduzeća, Gradska tiskara Osijek i Školska knjiga iz Zagreba, uspjeli nastaviti poslovanje nakon pretvorbe. Preostalih šest poduzeća nije uspješno prošlo postupak pretvorbe i privatizacije. Poduzeće August Šenoa nije ostvarilo ciljeve razvojnog programa, Informator također nije ostvario planirane ciljeve te je došlo do pada poslovanja i nemogućnosti podmirenja obveza. Mladost navedeni postupak nije obavila u skladu s programom pretvorbe, dok je Muzička naklada proces pretvorbe odradila u skladu sa *Zakonom*, ali ne i proces privatizacije. Vjesnik je proces privatizacije obavio u skladu sa *Zakonom*, ali ne i postupak pretvorbe, a Zavod za školsku opremu ni proces pretvorbe ni proces privatizacije nije obavio u skladu s odredbama *Zakona*.

Proces je u svim tvrtkama rezultirao rasprodajom imovine i drastičnim smanjenjem broja zaposlenih – u Mladosti s 1356 na 3, u Muzičkoj nakladi s 97 na 6, u Zavodu za školsku opremu s 92 na 2. Na početku procesa Vjesnik je imao 169 zaposlenih, August Šenoa 96, a Informator 287. Daljnju sudbinu bivših zaposlenika tih tvrtki nije moguće pratiti. I one tvrtke koje su u pretvorbi i privatizaciji ocijenjene pozitivno smanjile su broj zaposlenih. Gradska tiskara Osijek sa 108 na 70, a jedino se u Školskoj knjizi nije govorilo o višku, nego se planiralo postupno smanjenje broja zaposlenih.

2.2. Analiza rezultata polustrukturiranih intervjua

Budući da analizirani izvori, isto kao i literatura analizirana u uvodnom dijelu rada, ukazuju na pad zaposlenosti i smanjenje poslovnih aktivnosti u nakladničkom sektoru tijekom 90-ih godina 20. stoljeća, u daljnjem se tijeku istraživanja to nastojalo potvrditi ili opovrći, a zbog manjka relevantne dokumentacije pristupilo se metodi polustrukturiranog intervjua u kojem je sudjelovalo osam ispitanika. Riječ je o ispitanicima koji su u analiziranom razdoblju i nakon njega bili aktivni dionici nakladničke scene – kada je riječ o radnom iskustvu, predstavljaju se kao direktor proizvodnje i tehnički direktor tiskare (ispitanik 2), knjižar, antikvar i nakladnik (ispitanik 3), urednik, nakladnik i knjižar (ispitanik 5), antikvar i nakladnik (ispitanik 7), direktor i osnivač nakladničke kuće (ispitanik 8), glavni urednik časopisa, književni kritičar, nakladnik i knjižar (ispitanik 9), urednik, direktor nakladničke kuće i član nadzornog odbora (ispitanik 10) i naposljetku knjižar i nakladnik (ispitanik 11).

Intervjui su vođeni od 24. svibnja 2022. do 25. srpnja 2022. godine. Ispitanicima je postavljen niz pitanja koja su bila koncipirana tako da odgovori a) omogućе usporedbu situacije u Hrvatskoj s globalnom tehnološkom disrupcijom i konglomeracijom i b) da se ukaže na specifičnosti stanja na mladom nacionalnom tržištu. Na temelju snimki rađena je transkripcija svakog intervjua, a na temelju transkripcija sadržajna analiza. Najvažniji izvaci iz transkripata intervjua koji se odnose

na 90-e godine 20. stoljeća navedeni su u tablici 10. Uz svaki je navod u zagradi precizirano na kojeg se ispitanika odnosi (I1, I2, I3 itd.). Navodi su prema potrebi uređivani i kraćeni, pri čemu se nije zadiralo u mišljenja i izričaj ispitanika.

Tablica 10. Izbor iz odgovora ispitanika

Teme intervjua	Odgovori ispitanika
Promjene u radnom tijeku.	<ul style="list-style-type: none"> – Krajem 1980-ih nakladništvo je u analognom okružju, korišten je Fotoslog, a fotografski materijal i sl. sniman je kontaktnim postupkom na repro-kamera, prijelomi su se radili ručno, nakladnici nisu bili fleksibilni. Bilježi se porast broja nakladničkih tvrtki, posebno malih sa specijaliziranim naslovima. (I2) – U Srbiji se privatna inicijativa u nakladništvu pojavljuje prije nego u Hrvatskoj – osnivaju se privatne knjižare i nakladničke kuće. Počinje transformiranje socijalističkih ekonomija. Ne postoji više državno nakladništvo, sve se prebacuje u privatni sektor. Preostao je mali broj knjižara koje više nisu imale mogućnost uvoženja knjiga iz bivših republika. Nastaju nove velike nakladničke kuće (Algoritam, VBZ, Znanje) koje nemaju gdje distribuirati knjige te s vremenom počinju stvarati svoje knjižarske mreže. Od 1997. u otkup knjiga ulažu se konkretni novci. (I3) – Manji nakladnici počinju se organizirati (u strukovne udruge), a veliki traže od države da počne otkupljivati školske udžbenike. (I5) – Stvara se model u kojem nakladnik mora biti i knjižar da bi opstao. Nakladnici obustavljaju prodaju knjiga u knjižarama koje nisu plaćale na vrijeme ili su imale velike minuse. Nije postojalo formalno obrazovanje za nakladništvo. (I8) – Nastaju velike promjene u smislu privatnog sektora. Pojavljuju se problemi prodaje zbog (smanjenja) jezičnog bazena, a kasnije zbog utjecaja rata, financija, poreznih prijava i slično. (I10) – Sami kraj 80-ih godina vrijeme je poleta. Vrijeme promjene i transformacije. Padom Berlinskog zida u Europi, pa tako i u bivšoj Jugoslaviji dolazi do velikih društvenih promjena. Želja za promjenom kratko je trajala. U tom vremenu entuzijazma ljudi su otvarali tvrtke. Došlo je do transformacije društva iz socijalističkog u kapitalističko. Komunikacija se odvijala telefaksom koji je tada postojao samo u poštama, kasnije su si poduzetnici kupili vlastite. Svi virmani i računi nosili su se u Službu društvenog knjigovodstva. Puno vremena gubilo se na nošenje računa, virmana i sličnog. Hrvatska je uvela PDV, što je bila velika promjena u poslovanju. Propisi su se stalno mijenjali. Uz transformaciju društva u Hrvatskoj izbija rat. Razdoblje rata, u poslovnom smislu, bilo je razdoblje preživljavanja. Tek krajem devedesetih dolazi do buđenja. (I11)

Teme intervjua	Odgovori ispitanika
Implementacija novih tehnologija, okretanje novim medijima.	<ul style="list-style-type: none"> – Prve pojave digitalizacije javljaju se početkom 90-ih. To su bili programirani kodovi između računala i Fotosloga, pojavljuju se skeneri za digitalizaciju slikovnog materijala, alati za digitalni prijelom stranice i integraciju slike i teksta na računalu (Page maker, QuarkXPress), pojavljuje se Photoshop, Free Hand i Illustrator. Desktop Publishing je bila prva digitalna integracija slike i teksta. Bez obzira na napredak, vidljiv je tehnički pad kvalitete grafičke pripreme koja se poboljšava u drugoj polovici 90-ih. Dolazi do svjetskog <i>booma</i> tehnologije koji nije bilo praćen odgovarajućim znanjima. U drugoj polovici 90-ih godina usavršavaju se računalne aplikacije za grafičku industriju (InDesign, Fractal Design), porast brzine računala, porast kapaciteta radne memorije. Pojavljuju se digitalni arhivi stvorenih nakladničkih sadržaja u grafičkoj pripremi i tiskarama. (I2) – Ako se i pojavljivao digitalni sadržaj, pojavljivao se u tragovima. Rijetki su bili ispred vremena, a i oni su brzo shvatili da to u Hrvatskoj tada neće proći. <i>Web</i>-stranice bile su rijetkost i nisu bile kao današnje: „To je bila oglasna ploča prilično jednosmjerne komunikacije.“ Tehnologija je odigrala ulogu jer je korišten Fotoslog. Pojava Macintosha olakšala je dio proizvodnje jer se ubrzala grafička priprema. (I8) – Postupno se prelazilo s ofsetnog tiska na digitalni te je tehnologija omogućila da se knjiga brže otisne. (I10)
Križa izazvana digitalnim tehnologijama.	<ul style="list-style-type: none"> – Tehnološki trendovi bili su globalni i „uvezeni“, ali nisu negativno utjecali na krizu. (I2) – Zbog promjena u RH i stvaranja tržišta, razvoj novih tehnologija počinje kasnije. (I3) – U Hrvatskoj se tijekom 90-ih ne može govoriti o digitalnoj tehnologiji. Digitalna tehnologija ne funkcionira, većina nakladnika nema internet. Koriste pisane mašine. „Digitalna tehnologija u 90-ima više je eksces nego pravilo.“ Digitalna tehnologija u hrvatski prostor ulazi tijekom 2000-ih godina. (I5) – U Hrvatskoj tehnologija nije utjecala na krizu. Hrvatska zbog tranzicije kasni cijelo desetljeće za svjetskim trendovima. (I9) – Razvoj tehnologije nije imao nikakvog utjecaja na krizu 90-ih. (I10) – Tehnologija je samo pridonijela nekoj vrsti demokratizacije. Tehnologija je dovela do toga da su knjige postale jeftine i dostupne. (I11)

Teme intervjua	Odgovori ispitanika
Križa izazvana državno-pravnim promjenama.	<ul style="list-style-type: none"> – Na krizu u Hrvatskoj isključivo su utjecali društveni procesi, npr., rat i pad kupovne moći. Nakladnici su suočeni s manjim tržištem, užim jezičnim područjem, organizacijskim devijacijama, kašnjenjem strukturnih promjena prema digitalizaciji i marketinškim principima nakladničkog poslovanja. Nestaju veliki nakladnici iz Jugoslavije (Mladost), a neki veliki nakladnici (Znanje, Naprijed) prolaze kroz velike krize. Nakladnici su ili nestali ili smanjili opseg poslovanja. (I2) – Distribucijska mreža knjižara urušena je, a tržište neuređeno u infrastrukturnom i poslovnom smislu. Tek '97. godine stvara se Zajednica nakladnika i knjižara. Nije bilo državnih potpora, koje se uvode tek od sredine 90-ih, ali knjižare njima nisu bile obuhvaćene. (I3) – Devedesete je obilježila propast velikih izdavačkih kuća, privatizacija ili transformacija u nešto drugo ili potpuno nestajanje. Pojavljuje se niz malih izdavača. Svatko je htio biti izdavač. Svi bivši akviziteri su u jednom trenutku imali svoje nakladničke kuće. Vladao je poratni entuzijazam, iako je uveden PDV od 22 % koji je bio udar i jednako je utjecao i na male i na velike nakladnike. Do kraja 90-ih vraćen je PDV od 0 % na knjigu. (I5) – U navedenom je razdoblju Školska knjiga bila dominantna. Udžbeničko nakladništvo uvijek je imalo više financija koje je moglo dodatno uložiti u vrijednu i kvalitetnu knjigu. Školska knjiga razvila je još jednu dimenziju, koja je rijetkost u Hrvatskoj, a to je tiskara – Grafički zavod Hrvatske. Važnu ulogu u 90-im godinama imala je Matica Hrvatska. Objavili su niz novih biblioteka, radili su nove prijevode. (I8) – Situacija s pretvorbom i privatizacijom nije bila transparentna. Mali broj nakladničkih kuća uspio je preživjeti. Osnivaju se nakladničke kuće važne za tranziciju kao što su Meandar, Didier, Antibarbarus i Naklada MD. Paralelno dolazi do propadanja velikih nakladničkih kuća kao što je Mladost. Direktori iz Mladosti osnivaju Algoritam. Paralelno s tim urušava se knjižarska mreža. U socijalizmu je nakladništvo bilo dobro posloženo, pratilo je zapadne trendove, postojali su regionalni centri. U tranziciji devedesetih cijela stvar propada. Postoje dva trenda: 1.) urednici osnivaju nakladničke kuće (npr., Antibarbarus, Meandar, Didier); 2.) trgovački putnici osnivaju nakladničke kuće (npr., VBZ, Hena com, ABC naklada). (I9) – „Knjižarstvo je rukavac koji je od presudne važnosti da knjiga ima puni život.“ Knjižarska mreža jako je nastradala tijekom promjena, a sve je počelo s padom Mladosti. (I10) – Dvije stvari odražavale su velike probleme tog razdoblja: nelikvidnost i opća kultura neplaćanja. Devedesetih su godina zbog toga nastradali mali knjižari, posebice oni koji nisu imali vlastitu knjižarsku mrežu. Morali su se osloniti na velike. (I11)

Teme intervjua	Odgovori ispitanika
Posljedice pretvorbe i privatizacije.	<ul style="list-style-type: none"> – Nakladnička kuća Mladost, koja je bila jedna od najvećih kuća na prostorima bivše države, ulazi u proces privatizacije. Dolazi do promjene vlasništva, novog vlasnika izdavaštvo ne zanima te Mladost vrlo brzo odlazi u stečaj i biva uništena. Mladost je imala 50-ak knjižara koje u jednom trenutku naprosto 'nestaju'. Firme koje su propadale tih godina iza sebe su ostavile goleme dugove, to su bili prvi stečajevi. Ostalo se bez prostora za distribuciju i prodaju. (I5) – U tom razdoblju često se događalo da neka nakladnička kuća ili knjižara propadne i ostane dužna. Nakon nekog vremena otvorila bi se nova s novim imenom i istom strukturom vlasništva. Neko vrijeme bi poslovali pa opet propali. U tom su razdoblju dominirali Školska knjiga ili Ljevak (bivši Naprijed), njih nije bilo lako ugroziti jer se proizvodnja udžbenika nije promijenila. (I8) – Ti su procesi izazvali tektonske promjene u hrvatskom nakladništvu. (I10)
Najpogodniji dionici nakladničkog poslovanja.	<ul style="list-style-type: none"> – Najpogodniji su mali izdavači koji su radili nekomercijalnu knjigu. Njihov prostor smanjio se i to se najviše reflektiralo na poslovanje. Distribucija i prodaja nakon propasti velikih nakladničkih kuća nikada se nisu oporavili. Nikada se nije riješila globalna distribucija, a najviše je patila raznolikost produkcije. Knjiga je nekad bila društveno vrijedna. (I5) – Nijedan dio nije bio manje ili više izložen ili fragilan. To je bilo pitanje ljudi koji su vodili te nakladničke kuće. „Tada su svi bili direktori i nisu se snašli s nekim bazičnim stvarima. Odjednom su imali novce, nisu znali upravljati s financijama, nisu znali razlike između prihoda i rashoda, što je novčani tijek...“. Distribucija nije bila pogođena jer nije ni postojala. Kod nas postoji nakladnički i knjižarski sektor, oni su neodvojivo vezani do te mjere da imaju zajedničku analitiku. (I8) – Kriza je uvijek povezana s platežnom moći i statusom. (I10)
Utjecaj promjena na nakladnička područja.	<ul style="list-style-type: none"> – Kriza izazvana promjenama manje je utjecala na velike nakladnike, posebno na nakladnike koji se bave udžbenicima jer oni imaju knjigu koja ima poznatog kupca. Investicija se vraća u kratkom roku. (I10) – Veliki nakladnici iz razdoblja SFR Jugoslavije (Mladost, Naprijed, Znanje) izgubili su tržište i nisu se snašli u promjenama. U devedesetima se pojavljuju mali nakladnici i knjižari koji su bili agilniji, brži i inventivniji. Veliki su propali, a mali su bili uspješni. (I11)

Mišljenja i stavovi ispitanika jasno ukazuju na probleme i opće stanje u hrvatskom nakladništvu tijekom 90-ih godina 20. stoljeća. Odgovori ukazuju na to da je promjena u poslovanju i radnom tijeku bilo mnogo, s tim da su one ponajprije bile izazvane državno-političkim promjenama, a u mnogo manjoj mjeri digital-

nom disrupcijom i globalizacijom, što je prema literaturi s područja nakladničkih studija temeljno obilježje ondašnjih velikih svjetskih tržišta. Izražena su mišljenja da u kontekstu implementacije digitalnih tehnologija Hrvatska zbog tranzicije kasni barem desetljeće za svjetskim trendovima. Jedan od ispitanika smatra da se o digitalnoj tehnologiji u nakladništvu u to doba niti ne može govoriti: „Digitalna tehnologija ne funkcionira, većina nakladnika nema internet.“

Kada je riječ o društvenim promjenama, ističe se transformiranje socijalističkih ekonomija iz državnog u privatni sektor. Posljedice raspada bivše SFRJ bile su mnogostruke: smanjenje tržišta dovodi do smanjenja opsega poslovanja i nestanka velikih nakladnika, a onima koji su preostali nedostaju strukturne promjene. Možda i najvećim problemom smatra se urušavanje distribucijske mreže i stvaranje modela u kojem nakladnici postaju knjižari. Dio ispitanika također se referirao na netransparentnu situaciju s pretvorbom i privatizacijom nakon kojih je opstao mali broj nakladničkih kuća. U tom se kontekstu najčešće spominje primjer Mladosti.

No iz navoda o osnivanju novih nakladničkih tvrtki, pri čemu su navedeni trendovi osnivanja nakladničkih kuća od strane bivših urednika, trgovačkih putnika i direktora, jasno proizlazi da je mlado hrvatsko nakladništvo uvelike izraslo na znanju i profesionalizmu stečenom upravo u golemim socijalističkim poduzećima poput Mladosti.

Među daljnjim temama i problemima koji su dominirali intervjuima vrijedi istaknuti uvođenje PDV-a na knjigu, početni izostanak državnih potpora koje se za nakladnike uvode sredinom 1990-ih (za knjižare ih nije bilo do kraja desetljeća) i naposljetku uspjeh nakladnika koji su se fokusirali na proizvodnju školskih udžbenika, pri čemu se ističu primjeri Školske knjige i Naklade Ljevak.

3. RASPRAVA I ZAKLJUČAK

Istraživanja provedena u ovom radu imala su za cilj rekonstruirati temeljna obilježja hrvatskog nakladništva tijekom 1990-ih godina uvažavajući tada aktualne državno-političke promjene i ekonomske izazove i usporediti ta obilježja s dominantnim trendovima na razvijenim nakladničkim tržištima, ponajprije s procesima implementacije IT-tehnologija u poslovanje.

Već je iz pregleda literature postalo razvidno da su velika nakladnička tržišta, obilježena digitalnom disrupcijom i globalnom konglomeracijom neusporediva s mladim hrvatskim nakladništvom. Intervjuima je potvrđeno da je digitalna tranzicija kasnila 10-ak godina, a o konglomeraciji se na temelju analiziranih izvora i intervjua niti ne može govoriti. Nakladničkim razvojem u Hrvatskoj u cijelosti su dominirali procesi proizašli iz tekućih društveno-političkih i posljedičnih ekonomskih promjena. Analizirani podaci ukazuju na pad zaposlenosti u od 1990. do 1996. kako na državnoj razini tako i u razredu i podrazredu relevantnom za

nakladništvo. O padu zaposlenosti i posljedičnom nužnom smanjenju opsega nakladničkog poslovanja svjedoče i *Izvjješća o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije*. Proces je u većini tvrtki rezultirao stečajevima, a tvrtke koje su uspješno prošle pretvorbu i privatizaciju ili su odmah smanjile broj zaposlenih ili su planirale postupno smanjenje broja zaposlenih. Općenito, čini se da je vladalo uvjerenje kako u bivšim državnim tvrtkama ima previše zaposlenih koji predstavljaju uteg uspješnom poslovanju.

Intervjuirani ispitanici također najvažnijim procesima smatraju transformiranje socijalističkih ekonomija i prijenos vlasništva iz državnog u privatni sektor, što je u područjima nakladništva i knjižarstva prouzročilo niz problema. Smanjeno je tržište, slijedom čega je smanjen opseg poslovanja, nestali su veliki nakladnici, nisu provedene strukturne promjene, urušena je distribucijska mreža pa se nakladnici počinju baviti knjižarstvom, jedno je vrijeme plaćan PDV na knjigu, državne potpore nisu bile dostatne i sl.

Među pozitivnim pomacima i procesima koji se mogu iščitati iz odgovora ispitanika mogu se izdvojiti tri. Prvi je brza konsolidacija nakladništva školskih udžbenika. Iako se ispitanici uglavnom referiraju na stabilnost područja, što primarno proizlazi iz osiguranog tržišta i brzog povrata uloženi sredstava, uloga udžbenika u bilo kojem društvu premašuje nakladničku i knjižarsku dimenziju. Michael Bhaskar i Angus Phillips (2019: 8) pišu da je djetetova budućnost „u rukama nakladnika školskih udžbenika“ barem onoliko koliko i u rukama učitelja i odgojitelja. Udžbenik je temeljno nastavno sredstvo, stoga se na ranu konsolidaciju područja u društvu izloženom brojnim potresima mora gledati pozitivno. Drugo, iako među ispitanicima vlada suglasje da je digitalna tranzicija u hrvatskom nakladništvu kasnila cijelo desetljeće, određeni su pomaci vidljivi – a upravo su ti mali pomaci morali utirati put kasnijem bržem i lakšem privikavanju na nove informacijske i komunikacijske tehnologije. Ispitanici tako spominju pojavu skenera za digitalizaciju slike i alata za računalni prijelom stranice, poput Page make-*ra* ili QuarkXPressa. Prisutni su i „pomoćni“ alati poput Photoshopa i Ilustratora. Ispitanik 2 govori o usavršavanju računalnih aplikacija u drugoj polovici 1990-ih (za primjere navodi InDesign i Fractal Design), rastu brzine računala, povećava se kapacitet radne memorije, javljaju se digitalni arhivi gotovih nakladničkih sadržaja i sl. Naposljetku, ukazano je na trend osnivanja nakladničkih kuća od strane bivših urednika, trgovačkih putnika i direktora. Ta je činjenica vrlo važna i bit će dodatno prokomentirana u nastavku zaključnih razmatranja jer, iako su bivša velika nakladnička poduzeća propadala, ekspertiza stečena u njima mogla je biti prenijeta u novoosnovane nakladničke tvrtke.

Rasprava o rezultatima provedene analize upućuje na barem dva važna zaključka.

Prvo, hrvatsko nakladničko tržište 1990-ih se s obzirom na tekuće procese i dominantne trendove ne može uspoređivati s velikim inozemnim tržištima, a us-

poredba s potencijalno sličnim tržištima, poput, primjerice, onih baltičkih zemalja, nažalost nije moguća zbog nedostatka dostupne komparativne literature. Ukratko bi se moglo zaključiti da na velikim tržištima 1990-ih teče digitalna disrupcija koja je rezultirala digitalnom transformacijom, a u Hrvatskoj je u tijeku bila politička i ekonomska disrupcija koja je rezultirala ekonomskom tranzicijom u vidu pretvorbe i privatizacije postojećih i osnivanja novih nakladničkih tvrtki.

Na temelju provedenih intervjua može se zaključiti da je za onodobne aktivne sudionike u nakladničkom i knjižarskom životu simbol pretvorbe postala Mladost. Tematika povezana s tom tvrtkom provlači se kroz intervjue poput crvene niti, a izdvajaju se dvije izjave: „sve je počelo s padom Mladosti“ i „Mladost je imala 50-ak knjižara koje u jednom trenutku nestaju“. *Izješće o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije* također zorno svjedoči zašto se najviše govori o Mladosti. Tvrtka je 1992. godine imala 1356 zaposlenih, a ta je brojka pala na njih 3.

Međutim, upravo primjer Mladosti upućuje i na sljedeći zaključak. Kako se iz odgovora ispitanika može indirektno zaključiti, znanja, vještine, ekspertize, ali i poznanstva i poslovne suradnje stečene u bivšim velikim državnim tvrtkama bile su temelji na kojima su osnivane nove nakladničke tvrtke, čime je građeno mlado hrvatsko nakladništvo. Ispitanik 9 govori o dva trenda: „urednici osnivaju nakladničke kuće (npr., Antibarbarus, Meandar); trgovački putnici osnivaju nakladničke kuće (npr., VBZ, Hena com, ABC naklada).“ Također kaže da „direktori iz Mladosti osnivaju Algoritam“. Stoga je moguće zaključiti da ekonomska tranzicija 1990-ih za nakladništvo nije bila isključivo razdoblje diskontinuiteta. Jedan od najvažnijih teorijskih doprinosa Johna B. Thompsona razumijevanju cjelovitog funkcioniranja nakladništva u nekom društvu jest njegova koncepcija nakladničkih vrijednosti (ili kapitala) koja se sastoji od pet dimenzija: materijalne, ljudske, simboličke, socijalne i intelektualne (usp. Thompson 2021: 5; Velagić 2020: 78). Moglo bi se ustvrditi da stečaj tvrtke podrazumijeva gubitak onih vrijednosti koje su primarno vezane za tu tvrtku, naime materijalnih (odnose se na raspoloživi kapital, nekretnine, pokretnine, vrijednost uskladištene robe i sl.), simboličkih (ugled tvrtke, vrijednost *brenda*) i intelektualnih (intelektualno vlasništvo koje tvrtka ima pravo koristiti). Međutim, ljudske i socijalne vrijednosti primarno se vežu za zaposlenike, a ne za tvrtku u kojoj oni rade. Vrijednost zaposlenika – njegovo znanje, volja za radom i sl., kao i socijalna vrijednost koja je opet zasluga zaposlenika i koja podrazumijeva mrežu kontakata, poznanstava i poslovnih suradnji (npr., s autorima, recenzentima, knjižarima, medijima itd.) prenose se sa zaposlenicima iz jedne tvrtke u drugu. U kontekstu stvaranja hrvatskog nakladništva 1990-ih, uz sve poteškoće koje su taj proces pratile, uz dominantne diskontinuitete primarno razvidne kroz stečajeve, promjene vlasništva, restrukturiranje tržišta i sl., profesionalno znanje i iskustvo stečeno u prethodnom razdoblju, uz voljnost za investiranjem i poslovanjem na drugačijem tržištu, postaju temelj na kojem će se razvijati nakladništvo u Republici Hrvatskoj.

LITERATURA

- Bartolčić, N. (2015). Hrvatska knjiga – kako spriječiti povratak u 90-te? *Moderna vremena* 10. ožujka 2015. [citirano 2023–10–16]. Dostupno na: <https://mvinfo.hr/clanak/hrvatska-knjiga-kako-sprijeciti-povratak-u-90-te>
- Bartolčić et al. (2013). Bartolčić, N.; S. Goldstein; S. Goldstein; M. Kralj Vidačak; S. Serdarević, G. Farkaš-Sfeci. *Knjiga u fokusu: Potpora kreativnoj industriji: Stručna analiza i preporuke za uređenje tržišta knjiga i širenje kulture čitanja u RH*. Zagreb: Knjižni blok – Inicijativa za knjigu.
- Bhaskar, M. (2013). *The Content machine: Towards a theory of publishing from the printing press to the digital network*. London: Anthem Press.
- Bhaskar, M.; A. Phillips (2019). Introduction. In: A. Phillips and M. Bhaskar (eds.) *The Oxford handbook of publishing* (pp. 1–17). London: Oxford University Press.
- Christensen, C. M. (2000). *The Innovator's dilemma*. New York: Harper Business.
- Drmić, N.; S. Dujmić (2014). Uloga državne revizije u kontroli postupaka i rezultata pretvorbe i privatizacije i utjecaj državne revizije na upravljanje javnim poduzećima u Republici Hrvatskoj: Seminarski rad. Osijek: Sveučilište u Osijeku. Filozofski fakultet.
- Gomez, J. (2008). *Print is dead: Books in our digital age*. London: Palgrave Macmillan.
- Gregurek, M. (2001). Stupanj i učinci privatizacije u Hrvatskoj. *Ekonomski pregled* 52, 1/2: 155–188.
- Hocenski, I. (2023). *Poslovanje nakladnika u kriznim razdobljima: Hrvatsko nakladništvo od 1990. do 2020*. Doktorska disertacija. Mentor: prof. dr. sc. Zoran Velagić (obranjeno: 18. rujna 2023.). Osijek: Sveučilište u Osijeku. Filozofski fakultet.
- Jelušić, S. (2012). *Ogledi o nakladništvu*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Kovač, M.; R. Wischenbart (2019). Globalization and publishing. In: A. Phillips and M. Bhaskar (eds.). *The Oxford handbook of publishing*. (pp. 208–224). London: Oxford University Press.
- Miller, L. J. (2007). *Reluctant capitalists: Bookselling and the culture of consumption*. Chicago; London: The University of Chicago Press.
- Phillips, A. (2019). Publishing and corporate social responsibility. In: A. Phillips and M. Bhaskar (eds.). *The Oxford handbook of publishing*. (pp. 148–161). London: Oxford University Press.
- Revizije pretvorbe i privatizacije (2023). [citirano: 2023–11–27]. Dostupno na: <https://www.revizija.hr/revizije-pretvorbe-i-privatizacije/786>
- Thompson, J. B. 2005. *Books in the digital age: The Transformation of academic and higher education publishing in Britain and the United States*. Cambridge: Polity Press.

- Thompson, J. (2010). *Merchants of culture: The Publishing business in the twenty-first century*. New York City: A Plume Book.
- Velagić, Z. (2020). *Uvod u nakladništvo*. Drugo, prerađeno i dopunjeno izdanje. Zagreb: Sveučilišna naklada.
- Wilson, T. D. (2013). The e-book phenomenon: A Disruptive technology. *Libellarium* 6, 1/2: 3–12.
- Wilson, T. D. 2014. The e-book phenomenon: A Disruptive technology. *Information Research*, 19, 2. [citirano: 2023–11–27]. Dostupno na: <http://InformationR.net/ir/19-2/paper612.html>
- Wischenbart, R. (2021). Global 50: The World ranking of the publishing industry, Dostupno na: https://www.publishersweekly.com/binary-data/Global50_2021.pdf